

DOI: 10.31376/2411-5177-2019-7-90-101

УДК 1(091)(477). Колубовський

Заремський М. Й.

ЯКІВ КОЛУБОВСЬКИЙ І ЧАСОПИС «ВОПРОСЫ ФИЛОСОФИИ И ПСИХОЛОГИИ»: ПОЧАТОК СПІВРОБІТНИЦТВА

Розглядаються витоки, обставини і основні площини процесу творчої (як автора) й організаційно-управлінської (як помічника редактора) діяльності Якова Миколайовича Колубовського в часописі «Вопросы философии и психологии» у початковий період його становлення.

Ключові слова: Яків Колубовський, «Вопросы философии и психологии», філософія, психологія, творчість.

Спливло вже понад століття від часу опублікування у лютому 1914 року в історико-літературному часописі «Исторический вестник» статті уродженця Глухова, відомого і шанованого в середовищі російської інтелігенції філософа Якова Миколайовича Колубовського під назвою «Из литературных воспоминаний» [8, с. 134-149]. Наукова громадськість Російської імперії відзначала 25-ліття від часу заснування часопису «Вопросы философии и психологии». Редакція «Исторического вестника» зовсім не випадково саме Колубовському замовила матеріал спогадів про ювілейні події – започаткування у 1889 році одного з перших в Росії фахового журналу – «Вопросы философии и психологии»; причому зробила це замовлення особі, яка була однією із небагатьох живих на той час фундаторів цього авторитетного наукового видання, – п'ятдесятилітньому колишньому помічникові редактора (відповідальному секретареві) Якову Колубовському.

Актуальність теми нашого дослідження зумовлена потребою прослідкувати етапи і оцінити внесок українця за походженням, глухівчанина за місцем народження, авторитетного історика філософії, педагога, бібліографа, перекладача, літератора Якова Миколайовича Колубовського (1863 – після 1938) у формування традицій філософування, властивих цьому виданню, – особи, завдяки якій в історіографічних дослідженнях філософії в Росії була подолана тривала, майже піввікова, перерва, і честь у подоланні сумної традиції гонінь на філософію, за оцінками Г.Г. Шпета, по праву належить саме йому.

Філософський, літературний, педагогічний спадок цього непересічного мислителя, громадського діяча досліджений, на жаль, недостатньо, а нечисленні розвідки істориків і краєзнавців (Валерія Белашова, Віктора Заїки, Надії Заремської, Сергія Зозулі, Віталія Крижанівського, Ірини Мошик, Віри Назарової, Григорія і Олександра Самойленків, Володимира Чирви) не стосуються його глибинних аспектів.

Мета статті – аналіз витоків і початкових етапів творчого співробітництва Я. Колубовського з цим виданням; **завдання дослідження** – виявлення і аналіз обставин і основних площин процесу творчої і організаційно-управлінської діяльності Колубовського в часописі «Вопросы философии и психологии» у початковий період його становлення.

Історико-філософська творчість Якова Миколайовича Колубовського надзвичайно поліфонічна: в ній можна віднайти й розмисли щодо законів і структури буття та його сенсу, про істину і шляхи її досягнення, свідомість і несвідоме, мораль, релігію, науку, про природу і специфіку філософського знання. Звичайно ж, безпосереднього виразу внутрішнього світу історика філософії Колубовського годі шукати – вони глибоко індивідуальні і лише «вчуваються» у мислених коментарях, акцентах, авторських ремарках і способах представлення читачеві філософських творів його тодішніх сучасників.

Микола Якович Грот, перший редактор часопису, який був одним із натхненників видання журналу і його засновником, помер у 1899, Матвій Михайлович Троїцький, засновник Московського психологічного товариства й ініціатор створення журналу, пішов із життя у тому ж році. В кінці 1893 року журнал був переданий у власність Психологічного Товариства. З 1898

р. журнал виходив уже за сприяння створеного в 1897 р. Санкт-Петербурзького Філософського товариства. З 1906 р. і аж до його закриття часопис виходив за керівництва ним Льва Михайловича Лопатіна (1855-1920). Попри спеціальний характер вміщених у журнал матеріалів, вже у перший рік свого існування «Вопросы философии и психологии» мав до 1600 передплатників.

Однак редакція «Исторического вестника» до діючого на той час редактора – Лопатіна – чомусь не зверталась.

Як згадує Колубовський в статті «Из литературных воспоминаний», «зовсім неочікуване» для нього запрошення від редактора «Вопросов философии и психологии» Миколи Грота посісти місце секретаря редакції і переїхати із Петербурга в Москву він отримав у кінці 1890 року. Ця пропозиція його здивувала, оскільки він вважав, що професор Грот мав багато власних учнів, які б могли стати вчителів у пригоді. Сам Колубовський, звичайно, вже тісно співробітничав в журналі, активно спілкувався з Миколою Яковичем, проїздом відвідував його і обговорював проблеми видання часопису, новини філософського життя, обмінювався думками і ділився враженнями про творчість вітчизняних та зарубіжних мислителів. До того ж, він часто чув від Грота не надто схвальні відгуки на адресу молодих москвичів, які, як він висловлювався, «все милые, душевные люди, но срочная работа им претит».

У цей час Яків Миколайович заробляв на життя частково уроками, частково – літературною працею, «и перейти окончательно на литературный труд мне могло только улыбаться». Тому після ліквідації усіх справ у Петербурзі на початку січня 1891 року Я. Колубовський переїхав до Москви, поселився у красивому і затишному районі «Чистые Пруды», недалеко від контори журналу, і «ревностно», як він сам пише, взявся до роботи.

«Вопросы философии» стали результатом тих грандіозних планів та намірів оживити філософське життя в Росії, які були пов'язані зі створенням у 1855 р. Московського Психологічного товариства при Московському університеті, заснованого Матвієм Михайловичем Троїцьким (1835-1899), визнаним главою російських катедер-позитивістів – людиною розуму холодного, типового кабінетного вченого, вихідця із духовного середовища. До речі, Яків Колубовський був особисто знайомий із М. Троїцьким. У розмовах з Колубовським М. Троїцький скаржився, що йому дуже не вистачає біля себе колег, які б володіли вмінням підійти до людини, об'єднати мислителів із різних напрямків та течій на засадах творчості, терпимості, толерантності, врешті-решт – які б мали організаторський талант. Сам Троїцький персоніфікував ці якості у особі М.Я. Грота, якому, через певний час, й передав усі управлінські функції в Товаристві і часописі: він прекрасно усвідомлював, що функціонування Психологічного товариства і його друкованого відбуватиметься на надто вузьких і однобоких засадах, оскільки концептуалістика його творів і оцінки засад історичного розвитку філософії, зорієнтованої, зокрема, на англійську філософсько-психологічну традицію і негативне ставлення до німецької філософії (до речі, підмічені Я. Колубовським у викладі в «Філософії у росіянах»), й обумовлюватимуть таку однобокість у тематичних спрямуваннях та підборі авторів-дописувачів. «Человек ума холодного, кабинетный учёный, Троицкий, очевидно, не обладал теми особыми качествами, которые необходимы для объединения людей разных течений и направлений и которые с избытком были у Грота. Умение подойти к человеку, живость, терпимость, организаторский талант – всем этим обладал Грот, и неудивительно, что под его руководством общество зажило новой жизнью», – підкреслює Я. Колубовський [8, с. 135-136].

Цілком зрозуміло, що на посаду свого помічника Микола Грот намагався знайти людину, яка б відповідала його «філософському темпераментові».

Наш земляк, ще навчаючись упродовж двох семестрів 1886-1887 рр. у Лейпцізькому університеті та співробітничавши з широким колом осіб у знаменитій (першій у світі) Психологічній лабораторії Вільгельма Вундта, згодом перетворений в інститут, набував досвіду практичного втілення власних ідей, наукового доробку, в тому числі, засобами журнальних публікацій (заслужити таке право у Вільгельма Вундта як засновника першого європейського фахового психологічного журналу «Philosophische Studien» було дуже непросто і дуже почесно);

навколо Вундта склалася велика інтернаціональна школа однодумців, які оцінили науковий рівень публікацій Колубовського, його цілеспрямованість, працездатність, відповідальність, величезну ерудицію і широкий кругозір. Саме за такі якості його було обрано головою місцевого Лейпцізького слов'янського академічного товариства. Завдяки старанням молодого глухівчанина, в товаристві практично подвоїлося число його членів, у ньому утворилися три відділення – російське, болгарське, сербське. Колубовський підтримував тісні зв'язки й із іншими філософами-слов'янами, внаслідок чого об'єднає навколо себе однодумців, де за його редакцією буде напрацьовано багатющий, до того часу маловідомий європейському науковому загалові, матеріал (у вигляді додатку до перекладеної ним російською мовою книги Ф. Ібервега і М. Гейнце «Історія нової філософії у стислому нарисі» (СПб, 1890)) під назвою «Філософія у слов'ян». Співавтори Колубовського – поляк Мар'ян Масоніус і чех Густав Заба.

Товариство відкрило слов'янську читальню, його члени проводили обговорення рефератів, вечори відпочинку, зустрічі слов'янських свят. За активну організаторську діяльність Колубовський при від'їзді з Лейпціга в 1887 р. був обраний почесним членом цього Товариства. Відтак стає зрозумілим, чому саме на нього впав вибір кандидатури на посаду відповідального секретаря.

«Вопросы философии и психологии» – один із перших фахових філософських часописів, що видавався Московським психологічним товариством (заснованим у 1885 р. М.М. Троїцьким) з ініціативи професора кафедри філософії Московського університету М.Я. Грота, який посів пост голови Товариства після М.М. Троїцького і одноосібно редагував журнал з 1889 по 1898 р. Принагідно нагадаємо, що тим самим 1889 роком розпочинається й історія виникнення «Енциклопедичного словника Брокгауза та Єфрона» – своєрідної бібліотеки з усіх галузей знань.

В офіційній програмі часопису зазначалося, що у ньому друкуватимуться самостійні статті з філософії та психології (логіки, гносеології, етики і філософії права, естетики, історії філософії і метафізики, філософії науки, експериментальної і фізіологічної психології, психопатології тощо). Будуть вміщені критичні статті і проаналізовані твори західноєвропейських філософів і психологів, загальні огляди літератури із поіменованих наук і розділів філософії, переклади класичних філософських творів.

Філософська програма журналу була сформульована М. Гротом у численних статтях, які передували його виданню. Микола Грот (1852-1899) – автор концепції монодуалізму – неокласичного типу філософування, у якому філософія розглядалась не просто як знання про світ, а як раціональна форма зв'язку в системі «людина-світ», де людина розкриває уявлення про світ і саму себе. Сучасні українські дослідники його творчості підкреслюють: «Визнання зв'язку філософії, науки, мистецтва та їх взаємовпливів як своєрідного синтезу знання, близького до мистецтва, поєднання раціональних та ірраціональних форм освоєння людиною світу сприяло проникненню в сутність предметів і явищ, поясненню «потемного» з визнанням пріоритетності духовного начала в світі і людині, розкриттю сутнісних аспектів людського буття в його гуманістичних вимірах» [4, с. 425]. Всі ці постулати монодуалізму Грота й зумовлювали політематичний характер і широке коло публікацій авторів часопису. На його сторінках публікувалися твори В. Соловйова, братів С. і Є. Трубецьких, Л. Лопатіна, М. Страхова, Г. Челпанова, О. Козлова, Б. Чичеріна, Я. Колубовського, Е. Радлова, В. Розанова, М. Бердяєва, Г. Шпета, С. Булгакова та багатьох інших. Друкувався в журналі й Євген Валентинович Де-Роберті де-Кастро де-ла Серда (1843-1915), більш відомий як Є. Де Роберті – філософ-позитивіст, уродженець Подільської губернії, відомий діяч російського масонства, випускник Гейдельберзького, Паризького, Йенського та Гісенського університетів. Автор статті про нього в Енциклопедичному Словнику Брокгауза-Єфрона – Я. Колубовський. Активним і завжди бажаним кореспондентом часопису був Л. Толстой.

У журналі було два розділи – загальний і спеціальний. У першому друкувалися фундаментальні дослідження з проблем філософії, оригінальні статті вітчизняних та зарубіжних авторів; у спеціальному – статті більш вузької тематики, рецензії на книги та журнали, полемічні статті, листи до редакції тощо. У додатках до випусків оприлюднювалися матеріали, присвячені

діяльності Психологічного товариства, а також документи, які стосувалися дискусій із приводу рефератів членів Товариства.

Заради справедливості слід нагадати, що перший в Росії філософський часопис було видано в Україні – ординарним професором Імператорського Університету Святого Володимира у м. Києві Олексієм Олександровичем Козловим (1831-1901), автором теорії «панпсихізму», яка поклала початок розвитку в Росії персоналізму. Убачаючи свою місію в пропаганді філософії, в 1886 р. київський професор почав видавати журнал «Філософський тримісячник», в якому був і видавцем, і редактором, і основним автором статей з проблем історії філософії, гносеології, метафізики, а також рецензій та оглядів. З 1886 р. по 1887 р. було видано чотири числа часопису, однак через хворобу Козлова (інсульт і частковий параліч) видання було припинене. Не буде аж надто великим перебільшенням те, що факт «українського первородства» у справі формування професійної філософії як специфічної форми теоретичного мислення шляхом пропагування філософських ідей задля отримання «нових точок опори для правильного вчення про світ і життя» [3] сприймався досить ревниво і навіть упереджено, а декларація щодо відсутності бажання «приписать русскому самосознанию монополию не только истины, но и добра» [3] була, як згодом виявиться, лише декларацією...

Стаття із ґрунтовною характеристикою філософської творчості О.О. Козлова для Енциклопедичного Словника Брокгауза-Єфрона написана Я.М. Колубовським.

Перша книга «Вопросов философии и психологии» вийшла рівно 130 років тому – в листопаді 1889 року. Це було видання без попередньої цензури, що, на той час, було великою рідкістю. Ось чому депутація у складі М. Грота, М. Зверєва (професора Московського університету по класу енциклопедії та історії філософії й права) та доктора медицини, психіатра С. Корсакова змушена була з'їздити «на поклон» до всесильного царедворця Победоносцева. Костянтин Петрович Победоносцев (1827-1907) – російський правознавець, державний діяч консервативних поглядів. У 1880-1905 рр. був обер-прокурором Святійшого синоду, членом Державної ради з 1872 р. Викладав правознавство спадкоємцям престолу Миколі Олександровичу (синові імператора Олександра II), а також майбутнім імператорам Олександрові III і Миколі II, у яких користувався великою повагою.

Победоносцев досить прихильно прийняв депутацію і, пообіцявши свою підтримку (хоча й не надто схвально відгукнувшись на присутність у числі засновників Володимира Соловйова – «зачем вам понадобился этот буйвол?»), дав дозвіл на журнал. У 1881 р викладацька діяльність Володимира Соловйова назавжди закінчилися після прочитання ним публічної лекції 28 березня 1881 р., в якій він закликав помилувати вбивць Олександра II, наївно і щиро мотивуючи це переконанням в необхідності християнського всещонащення. Олександр III назве В. Соловйова «чистісіньким психопатом», дивуючись, звідки у «милейшого» його батька, С.М. Соловйова, такий син, якого К.П. Победоносцев іменував «безумним» [5, с. 282].

Як згадуватиме Я. Колубовський, «новий журнал внаслідок не причинял беспокойства цензуре, которая, конечно, была хорошо осведомлена о том, что он издаётся с благословения самого цензурного папы» [8, с. 138-139].

Потрібно віддати належне М. Гроту, який зумів організувати роботу Психологічного товариства, залучивши до дітища М. Троїцького, окрім авторитетних російських філософів, психологів, літераторів, діячів науки (С. Корсаков, В. Преображенський, Д. Анучин, Ф. Фортунатов, Олександр і Олексій Введенські, Є. Де Роберті, Ф. Зеленогорський, В. Соловйов, Г. Струве, С. Успенський, І. Сеченов, князь С. Трубецької, граф Л. Толстой та ін.) відомих науковців Заходу – професора логіки Александра Бена (Шотландія), професора психології Томаса Рібо (Франція), німецьких професорів Вільгельма Вундта та Едуарда Целлера. Згодом список членів Товариства поповниться прізвищами нових почесних членів – Г. Гельмгольца, Р. Дю-Буа, Ш. Ріше, Г. Седжвіка. Приємно зазначити, що у цій славній когорті – серед прізвищ дійсних членів Товариства, які увійшли до його складу з 1 листопада 1889 р. по 20 квітня 1890 р., – наш земляк, глухівчанин Яків Миколайович Колубовський, поряд з ним – прізвище князя Євгена Трубецького (1863-1920), найближчого товариша і послідовника В.С. Соловйова. І ще

одна цікава деталь: у переліку членів-кореспондентів зазначається: «164. Демков, М. (учитель в Глухове)» [1, с. 142].

Ще раніше, починаючи із Книги 2 (1890 р.) часопису, прізвище Я. Колубовського анонсується серед авторів випусків; він стає одним із найактивніших кореспондентів часопису. Повертаючись до офіційної програми «Вопросов философии и психологии», мимоволі замислюєшся: а хто із сучасників Грота-редактора, найповніше і найдостеменніше володіючи строкатою, різножанровою і різною за науковою глибиною інформацією із цих напрямків філософії, зміг би виконувати всю організаторську, управлінську і видавничу роботу, забезпечуючи, до того ж, надзвичайно високий авторитет видання і, до того ж, гарантуючи його високим науковим рівнем власних творів?

Вирізнити твори Колубовського серед багатьох інших дуже легко: не в останню чергу, вибір кандидатури Я. Колубовського на посаду відповідального секретаря варто пояснити ще й його надзвичайною відповідальністю і скрупульозністю у роботі з текстами, прагненням максимально точно відтворити деталі, факти. Тут його «творча лабораторія», науковий стиль і «почерк» дуже нагадують особливості філософування Фрідріха Ібервега (1826-1871) – німецького філософа, психолога, історика філософії, одного із прибічників відомої «теорії ієрогліфів». Твори цього німецького мислителя переповнені деталями, фактами, назвами творів, іменами. Доречно нагадати, що у свій час В.І. Ленін у «Філософських зошитах» відгукнеться на «Нариси історії філософії» у перекладі Я. Колубовського: «Книга має дещо дивний характер: коротенькі §§ з парою слів про зміст вчень і довжелезні дрібним шрифтом набрані пояснення, на ? повні імен і книг!. Щось unleserliches («неудобочитаемое»)! Історія імен і книг!» [10, с. 235]. Потім ця оцінка «вождя світового пролетаріату», на жаль, ще довго переслідуватиме нашого видатного земляка...

Є ще одна обставина, яка пояснює вибір М. Гротом на посаду секретаря редакції Якова Колубовського. Серед членів Товариства був і тривалий час залишався Микола Абрикосов, широко освічена людина, англоман, видавець творів «Наука про дух» та «Німецька психологія» М. Троїцького. Однак прохання останнього здійснювати видавництво філософського часопису власник видавництв «А.И. Абрикосов и сыновья» і «К. и С. Поповы» відхилив, порекомендувавши свого молодшого брата, Олексія Олексійовича, – гарно освіченого, досить багатого і схильного до меценатства. Згода була отримана і на випуск, за усною домовленістю, щорічного виділялося 1500 рублів. Ні О. Абрикосов, ні М. Грот не уявляли, наскільки недостатньою виявиться ця сума, якими великими можуть бути виплати за численні коректури, вартість набору, шрифтів тощо. При таких умовах фінансовий власник почав відмовлятися від подальшої грошової підтримки, а як вийти із становища – М. Грот не знав, «Всё то лишь осложняло хлопоты Н.Я. Грота, которых и без того было много» [8, с. 137], – згадував Колубовський.

Робота на новому поприщі, згадував Колубовський, була досить приємною, результати її «унаочнилися» дуже швидко. Як редактор, так і видавець були дуже задоволеними, оскільки фінансові витрати часопису були повністю компенсовані за рахунок прибутку від видання книги Гаральда Гьофдінга «Очерки психологии, основанной на опыте», у перекладі Я. Колубовського.

Книга вийшла в грудні 1891 р. у тому ж видавництві О. Абрикосова; за пропозицією Колубовського твір видавався на умовах процентної винагороди із чистого прибутку, як окреме видання журналу «Вопросы философии и психологии». Попереднє анонсування, пропаганда книги в журналі були настільки активною, що число передплатників часопису перейшло за 1900 і до дня виходу книги редакція отримала більше сотні замовлень. «Книга пошла очень бойко, и издателю не пришлось вынуть на неё из кармана ни одного рубля: все расходы были быстро оплачены из выручки, и сверх того ему отчислился изрядный куш на покрытие дефицита по журналу» [8, с. 138], – читаємо у спогадах Колубовського. З того часу Колубовський стає не просто «правою рукою» Грота, незаперечним авторитетом для авторів і співробітників, а й, фактично, безпосереднім керівником і організатором всієї видавничої справи журналу «Вопросы философии и психологии».

Неприємності, як згадує Колубовський, розпочнуться на початку другого року видання (1890), і саме через «добровільне утинання («усекновение»)» розділу, присвяченого П.Л. Лаврову, здійснене М.Я. Гротом щодо колосального масиву інформації, без погодження з Колубовським. Той, як автор додатку до твору Ібервега-Гейнце, що стосувався історії філософії в Росії, почав друкувати свої матеріали у «Вопросах философии и психологии». Незадовго перед цим П. Лавров разом із Л. Толстим і М. Чернишевським були видалені петербурзькою цензурою із вже згадуваного Додатку Колубовського.

Свої перші статті до «Вопросов философии и психологии» Я. Колубовський подасть ще до призначення на цю адміністративну посаду. І найвагомим аргументом тут стане надзвичайно високий науковий рівень його праць. Вже у розділі II «Огляд книг» буде опубліковано матеріал Я. Колубовського з аналізом змісту книги російського філософа Віктора Кудрявцева «Начальные основания философии, применительно к программе преподавания философии в духовных семинариях. Вып. 1. Начальные основания гносеологии и естественного богословия. – М., 1889», – перший серед його численних творів такого типу в журналі «Вопросы философии и психологии».

Слід нагадати, що Віктор Дмитрович Кудрявцев-Платонов (1828-1892) був філософом, як для свого часу, вельми авторитетним, про що свідчить, зокрема, й наявність статті, присвяченої йому, в знаменитому «Енциклопедичному словнику» Брокгауза-Єфрона [12], автором якої є Я. Колубовський, де він посилається на власну характеристику творчого доробку Кудрявцева в «Вопросах философии и психологии», 1890, Кн. 4 та у «Философском ежегоднике» за 1893 рік. В. Кудрявцев – учень і послідовник засновника російської теїстичної філософії Ф.О. Голубинського (1797-1854), викладач і завідувач кафедри історії філософії Московської духовної академії, автор багатьох творів, у яких, зокрема, досліджуються різноманітні аспекти і проблеми духовності, виходячи з її філософсько-релігійного осмислення, з позицій єдності раціонального та ірраціонального підходів.

Саме йому імператор Олександр II доручив викладання логіки та історії філософії цесаревичу Миколі Олександровичу (1843-1865), який помре у віці 21 року від сухот. Літературний псевдонім Кудрявцева – Басаргін.

Ще під час навчання в Московській духовній академії він був удостоєний іменної стипендії митрополита Платона (Левшина), особливістю якої було отримання права носити почесне прізвище «Платонов».

Своє філософське світобачення, зазначає Колубовський, автор намагається узгодити з основоположними засадами теології – вроджених ідей, свободи волі, безсмертя душі, теїстичними принципами тощо.

При цьому Кудрявцев зумів виявити «глибоке розуміння істинного духу філософії», уникнувши у викладі матеріалу пануючих (майже неподільно) абстрактних стереотипів і догматизму.

Світоглядні питання під кутом зору проблем буття людини, її сутності та існування, цілей і сенсу життя, смерті і безсмертя, як це впливає із змісту рецензії Колубовського, не є головними у творі Кудрявцева: увагу читача автор зосередив навколо проблем гносеології. Її вихідні базиси розглянуто у співвіднесенні з поняттями та ідеями філософії здорового глузду, філософією безпосередніх відчуттів, абсолютного і методичного скептицизму, пануючого у той час позитивізму.

«Фундамент», «каркас» авторського світоусвідомлення, світопояснення, а відтак – відношення до світу Кудрявцев схильний спирати на центральну ідею «ідеального пізнання». Йдеться, по суті, про інтерпретацію природи «Вищої Реальності» [ідею Бога – М.З.]. Цілком очевидним є зв'язок цієї центральної ідеї із засадничим принципом його вчителя Ф. Голубинського: «життєвим нервом його [Голубинського – М.З.] філософії є ідея «Найвищої істоти».

Саме ж пізнання «доростає» до такого рівня, проходячи три стадії: емпіричну, раціональну та ідеальну.

Характеризуючи можливості емпіричного пізнання, Колубовський підмічає достатньо аргументовану критику В. Кудрявцевим моністичних підходів щодо забезпечення головної вимоги розуму – вимоги єдності світоспоглядання – як матеріалізмом, так і ідеалізмом: «Неудача их от того, что начала объединяющего обе стороны мирового бытия, разум искал в самом же мировом бытии» [6, с.87]. Але якщо ми визнаємо Найвищу Істоту, відмінну від світу, то замість субстанційного монізму, що лежить у фундаментах матеріалізму та ідеалізму, мали б спиратися на монізм трансцендентальний. Завдяки йому «объединяющее начало возвышается над областью бытия условного» і з таким началом легко може узгодитися підпорядкований йому дуалізм духу і матерії. З огляду на це, розуміння простору і часу як форм буття у Кудрявцева виглядає дещо по-іншому, ніж у Канта: «Простір і час існують не тільки в нас, як форми нашого чуттєвого пізнання, до того ж – апріорні (апріорність, вважав І. Кант, і повідомляє спогляданням простору і часу їх безумовну всезагальність і необхідність), але й поза нами, в самій дійсності», – акцентує увагу читача критик Колубовський [6, с. 88].

Схожими є акценти Кудрявцева у його поясненнях феномену раціонального пізнання. Знову ж таки, залишаючись послідовником Канта і поділяючи його позицію у розумінні категорій як понять нашого розсудку, незалежних від отриманого у досвіді матеріалу, форм, під які розсудок «підводить» отриманий відчуттями матеріал, той, на думку Колубовського, вимагає визнати за категоріями не тільки суб'єктивне значення (як форм нашого пізнання), але й об'єктивне – як визначень, означень самого буття – аж до рівня буття надчуттєвого.

Як бачимо, Кудрявцев вищу умову єдності апріорних форм розсудку вбачає, як і Кант, не у матеріальній єдності самого предмета, а в апріорній єдності самосвідомості. Відтак наше знання не є суб'єктивним продуктом нашої творчості, а виразом у нашому дусі самої природи, її різноманітних властивостей і сторін. Саме тому й має, на думку Кудрявцева, існувати царство ідей, які зосереджуються, як у своєму центрі, в істоті досконалий. «Таким образом, в системе Кудрявцева идея Бога служит ключом при решении как гносеологических, так и космологических вопросов» [12], – підсумовує свій аналіз Я. Колубовський.

Ідея Бога в системі В. Кудрявцева відіграє центральну роль в його характеристиці ідеального пізнання – вищої його стадії. Колубовський підкреслює, що автор рецензованої книги не обмежується розглядом атеїстичних теорій походження ідеї Бога, поглядів Р. Декарта, традиціоналістів і містиків, а зосереджується на викладенні позитивного вчення, в якому, вже із застосуванням методів і стилістики природного богослов'я, веде виклад аргументів на користь доведення буття Бога, вчення про його властивості і відношення до світу. При цьому розглядаються погляди етичного і матеріалістичного і метафізичного дуалізму, деїзму, пантеїзму, теїзму.

Цілком очевидно, що гносеологія В. Кудрявцева, по-суті, лише повторює філософське вчення І. Канта про апріорні форми чуттєвості і розсудку, природу категорій і їх розуміння як вступу до вчення про знання. Варто нагадати, що згідно з Кантом, ні відчуття, ні поняття самі по собі ще не дають знання (відчуття без понять «сліпі», а поняття без відчуттів – «порожні»). Синтез одних з іншими – знання – В. Кудрявцев, як і Кант, вбачає в апріорній єдності самосвідомості, – робить висновок Я.М. Колубовський.

Недоліком книги Кудрявцева критик Колубовський вважає відсутність у ній вступу, де варто було б викласти авторське бачення предмету філософії, її завдань і методу, місця та ролі в духовному осягненні буття. Однак, як стане згодом відомо, на всі ці питання В. Кудрявцев дасть переконливу відповідь у книзі «Вступ до філософії» («Введение в философию») (Москва, 1889, 62 с.), в якій розглянуто: 1) поняття філософії; 2) її метод і наукова форма; 3) склад (структура) філософії; 4) значення філософії для науки і життя.

Зауважимо, що іншою важливою сферою філософських інтенцій й самого Я.Колубовського, яка, певною мірою, у виразнювала його об'єктивно-наукове і ціннісне бачення людини і світу, була етика. Обійнявши посаду помічника редактора (відповідального секретаря) журналу, він засвідчує свою прихильність до етичних систем, які мали досить засадничий характер і викликали певний резонанс наприкінці XIX століття. Розділ «Етика» в «Огляді книг»

журналу включає критичний огляд Якова Колубовського (криптонім – «Я. К-ский») книги Дмитра Цертелєва «Нравственная философия гр. Л.Н. Толстого», М., 1889 (140 стр.).

Князь Дмитро Миколайович Цертелєв (1852-1911) – російський філософ, поет, публіцист, літературний критик. Батько Д.М. Цертелєва, князь Микола Андрійович Цертелєв (до речі, уродженець Хорола, що на Полтавщині), був досить впливовим діячем освіти, близьким до слов'янофілів публіцистом, писав вірші і був відомий як етнограф; він одним із перших звернув увагу на українську народну поезію. Мати – Варвара Семенівна Чулкова, донька Олександри Миколаївни Бахметєвої. Через неї Дмитро Цертелєв доводився двоюрідним племінником Софії Андріївни Бахметєвій – дружині Льва Толстого.

Багатогранні інтереси князя Д. Цертелєва засвідчують його численні твори «Границы религии, философии и естествознания» (1879), «Религиозное сознание человечества» (1884), «Современный пессимизм в Германии: очерки нравственной философии Шопенгауэра и Гартмана» (1885), «Свобода и либерализм» (1888). Цертелєв – учень Гартмана: він слухав лекції німецьких філософів Едуарда фон Гартмана і Германа Гельмгольца в Берліні, активно листувався з Гартманом з питань філософії [11]. У рецензованому творі Д.М. Цертелєва Колубовський відмічає: «Как художник, гр. Толстой – один из самых объективных писателей, но как писатель-моралист он принадлежит к числу самых субъективных мыслителей, и в этом его сила и его слабость» [11, с. 8-106]. Критик зацікавлено окремі фрагменти з книги Д. Цертелєва, в яких той оцінює релігійно-етичний ідеал Л. Толстого, проблеми багатства і бідності, ставлення до фізичної праці як до морального обов'язку і необхідної передумови щастя тощо. «В нравственной теории гр. Толстого господствует полное смешение области права и высшей нравственности, основанной на любви», «Пока любовь не царит безраздельно, право по крайней мере ограждает человека от злобы» – ці фрагменти із книги Цертелєва Колубовський використовує задля підтримки висновків цього автора щодо дещо звуженого розуміння Львом Толстим суттєвих характеристик людини («Его взгляды в данном случае невольно напоминают фейербаховский афоризм: человек есть то, что он ест»), одночасно резюмуючи, що «автор [Д. Цертелєв – М.З.] – типичный представитель приверженности к существующему порядку, т.е. составляет полную противоположность гр. Толстому» [9, с. 99].

Розділ «Огляд журналів» у третьому числі часопису «Вопросы философии и психологии» відкривається аналітичним матеріалом Я.М. Колубовського, присвяченим німецькомовному творові «Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie» («Щоквартальник наукової філософії»), написаний за участі М. Гейнце і В. Вундта, за редакцією Р. Авенаріуса (спочатку – загального характеру, потім – у контексті систематичного аналізу поглядів окремих авторів з питань філософії та психології). Колубовський зауважує, що позитивізм, який запанував в Європі як напрям філософії в кінці XIX століття, коли у предметне поле філософії «вливаються» і починають все голосніше заявляти про себе природничо-наукові проблеми – аж до широких світоглядних і методологічних включно – врешті-решт на теренах Німеччини був підданий значним уточненням і доповненням і «явився в ней под названием научной философии» [1, с. 65]. З 1878 р. цей напрям має свій особливий орган – саме рецензований автором огляду журнал. Його вихід був сприйнятий «представниками старих традицій» із певною пересторогою, зауважує Колубовський: «Называя себя научным, оно [направление – М.З.] как бы намекало, что в других философских школах нечего искать научности» [1, с. 66]. Розуміючи, що утвердження будь-якого наукового погляду, а тим паче – концептуального характеру – сприймається з пересторогою, досить ревниво (до прикладу, в «Zeitschrift für Philosophie» німецький філософ, професор із Галле Герман Ульріці (1806-1884) відразу ж «повстав» проти нового журналу), редактор «Щоквартальника» Р. Авенаріус був змушений увійти в більш ґрунтовне пояснення поняття «наукова філософія».

На момент виходу аналітичного огляду Я. Колубовського було опубліковано декілька фундаментальних творів Авенаріуса, зокрема, «Философия, как мышление о мире, согласно принципу наименьшей меры сил» (1874), присвячена вченню про «економіку пізнання», а також «Критика чистого опыта» (1888-1890), де розроблено формальну методологію досвіду. «Всі

науки, – говорить Авенаріус, – у своєму змісті ґрунтуються на досвіді, і нема іншого підґрунтя для науки, крім досвіду». Ось чому вираз «досвідна наука», на думку Колубовського, – плеоназм: адже не існує інших наук, крім досвідних.

Нічого іншого не означає й термін «наукова філософія»: це така філософія, яка не лише формально, але й за своєю суттю, тобто внаслідок емпіричного характеру своїх об'єктів, є ніщо інше, як наука. Відтак, роз'яснює Колубовський, Авенаріус протиставляє філософію науці не через те, що одна ґрунтується на досвіді, а друга – ні, а в силу того, що вони є спеціальними науками. Будь-яка наука, продовжує Колубовський, лише тоді завершує свою місію, коли досягає найвищого рівня самоусвідомлення, з'ясування власних теоретико-методологічних принципів, першопочатків, засад функціонування системи, завдяки чому вона стає справжньою, дійсною науковою, а не лише набором знань. На такому рівні наука може стати філософією, оскільки у неї з'являється можливість із вищих понять інших галузей знання вибудувати найзагальніші принципи.

Коло осіб, які репрезентували новий напрям, включало в себе відомого психолога В. Вундта, лейпцизького М. Гейнце, філософа Ф. Ланге, фізіолога К. Герінга.

Мабуть, існує якась дуже вагома обставина, яка змусила Я. Колубовського не просто нетактовно оцінити, а навіть сформувати у читача імпульс негативного сприйняття цих мислителів: К. Герінг – «автор неоконченної «Системы критической философии», известный психолог Вундт, в то время ещё нерешительно боровшийся за чисто философские проблемы, и лейпцигский профессор М. Гейнце, приобретший весьма скромную известность своими работами по истории философии. Но все эти лица не внесли чего-либо существенного в новооснованный журнал» [1, с. 66].

Натомість особа датського філософа і психолога Г. Гьофдінга викликає у Колубовського винятково позитивні оцінки.

Професор Копенгагенського університету Гаральд Гьофдінг (Höfdding) спочатку захоплювався творчістю Сьорена К'єркегора, пізніше перейшов на позиції позитивізму, поєднаного з методологією практичної психології. Основоположна думка його творів – переконання в тому, що навіть найвищі цінності людського життя нічого не втрачають після втручання у них наукового дослідження. Прекрасні твори цього автора – «Засади гуманістичної етики» (1880), «Psychologie in Umrissen auf Grundlage der Erfahrung» («Риси психології, заснованої на досвіді»).

Стаття «Об узнавании, ассоциации и психической самодеятельности» (1889, кн.4, с. 420-458 і 1890, кн. 1, с. 27-54), опублікована у «Щоквартальнику», розглядає цілу низку питань, які згруповані навколо вчення про асоціації уявлень.

Зауважимо, що процес консолідації психології у самостійну науку, який розпочався в середині XIX століття, відбувався не тільки у царині фізіології (а особливо – у сфері фізіології вищої нервової діяльності), але й в галузі філософській, в основоположній теорії психічної діяльності – асоціативній. Її яскравими представниками були англійські філософи Томас Браун (1778-1820), Джон Стюарт Мілль (1806-1873), Александр Бен (1818-1903), у якого це вчення набуло найбільш повного та системного вигляду, та один із родоначальників еволюціонізму, засновник органічної школи в соціології Герберт Спенсер (1820-1903). Їх дослідження і твори здійснили серйозний вплив на творчість перших теоретиків західноєвропейської експериментальної психології Г. Гельмгольца, В. Вундта та багатьох інших.

Аналізуючи зміст праці Г. Гьофдінга, Я. Колубовський вказує на важливість чіткого визначення понять, пов'язаних з асоціацією, а також встановлення нижчої та вищої межі понять асоціації уявлень. «Под ассоциацией представлений, – зазначає він, – обыкновенно понимают такую связь их, когда они выступают в нашем сознании в качестве свободных и самостоятельных элементов» [7, с.67]. Колубовський ставить питання стосовно можливостей розширення цього поняття й на ті випадки, коли свідомість не спроможна безпосередньо розрізнити ці складові частини, які ми цілком здатні передбачити теоретично і гіпотетично як самостійні. Відтак питання про вищі межі поняття асоціації напрошується саме по собі, коли мова починає вестися

про з'ясування відношень між асоціацією уявлень і психічною самодіяльністю. Усталеною була думка про те, що асоціація уявлень виключає будь-яку психічну активність, тоді як представники інших психологічних напрямів особливо підкреслювали єдність і самодіяльність психічного життя. Колубовський спеціально акцентує увагу читачів на тому, що дилемі стосовно нібито існування двох родів душевних явищ (одного – де панує винятково асоціація, а іншого – де на передній план висувається душевна єдність і самодіяльність), те, що можна було б назвати «психічною пасивністю» і «психічною активністю», насправді слід розуміти в контексті нашого абстрагування, а не дійсного стану психічної діяльності.

У статті розглядаються: 1) безпосереднє упізнавання і його відношення до асоціації уявлень; 2) допущення, на яких ґрунтуються асоціації за складністю, і до яких належить безпосереднє упізнавання; 3) питання про самостійність асоціації за подібністю; 4) відношення між асоціацією уявлень (а саме між упізнаванням і асоціацією за подібністю) і мислительною діяльністю, яка їх порівнює; 5) поняття душевної самодіяльності.

Окремі положення із рецензованого твору Г. Гьофдінга знайдуть своє відображення в статті «Гьофдинг» за авторством Колубовського в «Енциклопедичному словнику Брокгауза-Єфрона» [12]. Прослідковуючи долю цього дослідження, не зайвим буде нагадати, що у 1892 р. підручник із психології Г. Гьофдінга «Риси психології, заснованої на досвіді», був перекладений англійською, польською і російською мовами О. Козловим і Я. Колубовським. У ньому унаочнюються і конкретизуються багато положень психологічної концепції цього видатного датського мислителя. Значно пізніше, у 1923 році, коли Я.М. Колубовський вже працюватиме у Глухівському учительському інституті, ним буде здійснено переклад з німецької мови 7-го видання твору Г. Гьофдінга «Очерки психологии, основанной на опыте» [7].

Про співробітництво Я.М. Колубовського з В.С. Соловйовим, яке розпочнеться з 1891 року – якраз після десятиліття повного забуття з боку суспільства і «подвигу мовчання» цього видатного російського мислителя після його відомої промови з приводу царевбивства 1-го березня 1881 р., – окремий матеріал, який автор цієї розвідки збирається опублікувати на сторінках наступних «Історичних студій». Заслужують на ретельне дослідження й інші теми: про співробітництво Я. Колубовського з Л. Толстим, про керівництво справами Ради Попечительства Імператриці Марії Олександрівни про сліпих, про редагування «Педагогічної енциклопедії» тощо. Прискіпливої уваги заслуговують також питання його авторських робіт, опублікованих у «Вопросах философии и психологии» аж до травня 1892 р., коли він, «із причин чисто особистого характеру», змушений був покинути «симпатичну справу» і повернутися в Петербург. Сподіватимемось, що ці зусилля не будуть марними на шляху до повернення пам'яті про нашого видатного співвітчизника.

1. Вопросы философии и психологи. Год первый, Книга 3. Изд. А.А. Абрикосова. – М., 1890.
2. Гьофдинг Г., проф. Копенгагенского ун-та. Пер. с нем. под ред. Я.Колубовского. – 7-е изд. – Москва-Петроград. Гос. Изд-во, 1932. – 308 с.
3. Грот Н. Я. О задачах журнала / Н.Я. Грот // Вопросы философии и психологи. Год первый, Книга 1. Изд. А.А. Абрикосова. – М., 1889. – С. XV.
4. Історія української філософії: Підручник / І.В. Огородник, С.В. Руденко [та ін.] – К.: Академвидав, 2008. – 624 с.
5. К.П. Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки. – М.; Пг, 1923. – Т. 1.
6. Колубовский Я. В. Кудрявцев. Начальные основания философии, применительно к программе преподавания философии в духовных семинариях / Я.Н. Колубовский // Вопросы философии и психологии, Кн. 2, 1890.
7. Колубовский Я.Н. Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie/ Я.Н. Колубовский // Вопросы философии и психологии, Кн. 3, 1890. – С. 67.
8. Колубовский Я.Н. Из литературных воспоминаний / Я.Н. Колубовский // Исторический вестник. Историко-литературный журнал. – СПб., 1914. – Т. 86. – С. 134-149.
9. Колубовский Я.Н. Кн. Д.Н. Цертелев. Нравственная философия графа Л.Н. Толстого. – Москва, 1889 (140 с.) / Я. Колубовский // Вопросы философии и психологии, Кн. 2, 1890. –С. 98.
10. Ленин В.И. Философские тетради / В.И. Ленин. // Полное собрание сочинений. – Т. 29. – С. 235.

11. Письма Э. Гартмана к князю Д.Н. Цертелеву // Журнал Министерства народного просвещения, 1911. - № 10. – С. 8-106.

12. Энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона. : В 86 т. – СПб, 1890-1907. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/>

«Вопросы философии и психологии» – один из первых в Российской империи профессиональных философских журналов, издание которого стало результатом грандиозных планов и намерений оживить философскую жизнь в России, печатный орган Московского Психологического Общества.

В официальной программе журнала отмечалось, что в нем будут печататься самостоятельные статьи по философии и психологии (логике, гносеологии, этике и философии права, эстетике, истории философии и метафизики, философии науки, экспериментальной и физиологической психологии, психопатологии и т.д.).

В журнале печатались критические статьи и анализировались произведения западноевропейских философов и психологов, общие обзоры литературы, переводы классических философских произведений. Философская программа журнала была сформулирована Н.Я. Гротом в многочисленных статьях, предшествовавших его изданию. Преобладающее место в журнале занимали статьи известных философов В. Соловьева, С. и Е. Трубецких, Г. Челпанова, Н. Бердяева, А. Козлова, Г. Шпета, Б. Чичерина и других выдающихся мыслителей того времени. Журнал состоял из двух разделов – общего и специального. В первом печатались фундаментальные исследования по проблемам философии, оригинальные статьи отечественных и зарубежных авторов; в специальном – статьи более узкой тематики, рецензии на книги и журналы, полемические статьи, письма в редакцию, в приложениях к выпускам – материалы, посвященные деятельности Психологического общества, а также документы, касающиеся дискуссий по поводу рефератов членов Общества.

Работа уроженца Глухова Я. Колубовского в должности помощника редактора (ответственного секретаря редакции) была достаточно успешной: ему удалось наладить тесное сотрудничество с известными философами и психологами России и зарубежья, улучшить финансовое состояние издания, расширить круг авторов, создать новые разделы и рубрики, подать огромное количество статей в Энциклопедический Словарь Брокгауза–Ефрона.

Большой интерес и оживленное обсуждение вызвали его авторские работы с анализом философского творчества В.Д. Кудрявцева-Платонова, Д. Цертелева, Р. Авенариуса, Ф. Голубинского, В. Карпова, С. Гогоцкого, А. Козлова, Е. Де Роберти, В. Лесевича и многих других мыслителей.

Материалы Я.Н. Колубовского отмечаются тщательностью, педантичностью, полнотой и точностью авторской работы. Благодаря усердной деятельности Колубовского как секретаря редакции журнала «Вопросы философии и психологии» в нем отражалась практически вся существенная информация, которая появилась в отраслях философии и психологии в то время и имела связь с общими вопросами теории и практики, отражала движение научной и философской мысли, животрепещущие общественные вопросы того времени.

Ключевые слова: Яков Колубовский, «Вопросы философии и психологии», философия, психология, творчество.

«Problems of Philosophy and Psychology» is one of the first in the Russian Empire professional philosophical journals. It was the result of grandiose plans and intentions to revive the philosophical life in Russia. This magazine was the printed facility of the Moscow Psychological Society (year of publication–1889).

The official program of the issue states that self-sustained articles on philosophy and psychology (logic, epistemology, ethics and philosophy of law, aesthetics, history of philosophy and metaphysics, philosophy of science, experimental and physiological psychology, psychopathology, etc.) would be published there.

Critical articles and assessments of Western European philosophers' and psychologists' works, general literary reviews in philosophical sciences and sections, translations of classical philosophical works

would be published there too. The philosophical program of the journal was formulated by M. Grot in numerous articles that preceded its publication.

There were two sections in the issue – general and special. Basic researches on the problems of philosophy, original articles by domestic and foreign authors were published in the first part; special section contained targeted articles, book and magazine reviews, polemical articles, editorial letters etc. The annexes to the issues published material on the Psychological Society activities, as well as documents relating to the members' of the Society abstracts.

Yakiv Mykolaiovych Kolubovskiy's work as editor-in-chief was quite successful: he was able to establish close cooperation with well-known philosophers and psychologists of Russia and foreign thinkers, to improve the financial condition of the periodical. He managed to expand the range of authors, to launch new sections and columns, to submit a huge number of articles to the Brockhaus-Efron's Encyclopedic Dictionary.

His author's works with the analysis of the philosophical works of V.D. Kudryavtsev-Platonov, D. Tsertelev, R. Avenarius, F. Golubinsky, V. Karpov, S. Gogotsky, O. Kozlov, E. De Roberti, V. Lesevich and many other thinkers' were of great interest and lively discussion at that time.

Ya.M. Kolubovskiy's materials are of great carefulness, meticulousness, completeness and accuracy. Almost the entire essential information that appeared in the fields of philosophy and psychology at that time and had to do with general questions of theory and practice were displayed due to Kolubovskiy's diligent work as secretary of the editorial board of «Problems of Philosophy and Psychology».

Key words: Yakiv Kolubovskiy, «Problems of Philosophy and Psychology», philosophy, psychology, creativity.

1. Voprosy fylosofii y psikhologii. Hod pervyi, Knyha 3. Yzd. A.A. Abrykosova. – M., 1890.
2. Hefdynh H., prof. Kopenhahenskoho un-ta. Per. s nem. pod red. Ya.Kolubovskoho. – 7-e yzd. – Moskva-Petrohrad. Hos. Yzd-vo, 1932. – 308 s.
3. Hrot N. Ya. O zadachakh zhurnala / N.Ia. Hrot // Voprosy fylosofyy y psikhologii. Hod pervyi, Knyha 1. Yzd. A.A. Abrykosova. – M., 1889. – S. XV.
4. Istoriya ukrainskoi filozofii: Pidruchnyk / I.V. Ohorodnyk, S.V. Rudenko [ta in.] – K.: Akademvydav, 2008. – 624 s.
5. K.P. Pobedonostsev y eho korrespondenty. Pysma y zapysky. – M.; Ph, 1923. – T. 1.
6. Kolubovskiy Ya. V. Kudriavtsev. Nachalnye osnovaniya fylosofyy, prymenytelno k prohramme prepodavaniya fylosofii v dukhovnykh semynariakh / Ya.N. Kolubovskiy // Voprosy fylosofii y psikhologii, Kn. 2, 1890.
7. Kolubovskiy Ya.N. Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie/ Ya.N. Kolubovskiy // Voprosy fylosofii y psikhologii, Kn. 3, 1890. – S. 67.
8. Kolubovskiy Ya.N. Yz lyteraturnykh vospomynaniy / Ya.N. Kolubovskiy // Ystorycheskiy vestnyk. Ystoryko-lyteraturnyi zhurnal. – SPb., 1914. – T. 86. – S. 134-149.
9. Kolubovskiy Ya.N. Kn. D.N. Tsertelev. Nravstvennaia fylosofya hrafa L.N. Tolstoho. – Moskva, 1889 (140 s.)/ Ya. Kolubovskiy // Voprosy fylosofii y psikhologii, Kn. 2, 1890. –S. 98.
10. Lenyn V.Y. Fylosofskiye tetrazy / V.Y. Lenyn. // Polnoe sobranie sochyneni. – T. 29. – S. 235.
11. Pysma Э. Hartmana k kniazii D.N. Tsertelevu // Zhurnal Mynysterstva narodnoho prosveshcheniya, 1911. - № 10. – S. 8-106.
12. Энтсыклопедыcheskiy slovar Brokhauza-Efrona. : V 86 t. – SPb, 1890-1907. – Rezhym dostupu: <http://www.vehi.net/brokgauz/>